

اندیشه‌های حقوق عمومی

جلد دوم
(اندیشمندان مسلمان)

تألیف:
سید محمد مهدی غمامی
استادیار دانشگاه امام صادق (ع)
و
همکاران

مجمع علمی و فرهنگی مجد

سرشناسه	غمامی، سیدمحمد مهدی،
عنوان و نام پدیدآور	اندیشه‌های حقوق عمومی / تألیف سیدمحمد مهدی غمامی و همکاران.
مشخصات نشر	تهران: مجد، ۱۳۹۵ -
مشخصات ظاهری	ج: مصور، عکس.
شابک	ج: ۱: ۳-۶۳۳-۱۹۳-۶۰۰-۹۷۸؛ ج: ۲: ۲-۹۶۰-۱۹۳-۶۰۰-۹۷۸
یادداشت	ج: ۲: (چاپ اول: ۱۳۹۷) (فیا).
یادداشت	کتابنامه.
مندرجات	ج: ۲: اندیشمندان مسلمان
موضوع	حقوق
موضوع	Law
موضوع	حقوق عمومی
موضوع	Public law
ردیف کنگره	۱۳۹۵ الف ۸/ ۲۳۰ k
بندی دیویی	۳۴۰
شماره کتابخانه ملی	۴۲۳۴۸۱۱
هرگونه تکثیر کاملاً ممنوع است. هرگونه استفاده غیرمجاز از کتاب بدون اجازه پدیدآورنده، یا ناشر خلاف قانون، شرع و اخلاق است. واریز تخلف را به دفتر مرکزی «مجد» گزارش فرمایید.	

اندیشه‌های حقوق عمومی - جلد دوم (اندیشمندان مسلمان)

تألیف: سید محمد مهدی غمامی و همکاران

انتشارات مجد

چاپ اول: ۱۳۹۷ قیمت: ۲۶۰۰۰ تومان تعداد: ۵۰۰ نسخه

حق چاپ محفوظ و مندرج در «کتابنامه» است.

شابک: ۹۶۰-۱۹۳-۶۰۰-۹۷۸

ISBN: 978-600-193-960-0

دفتر مرکزی مجد:

تهران، میدان انقلاب، تقاطع خیابان منیری جاوید و شهدای ژاندارمری، پلاک ۵۷

تلفن و دورنگار: ۶۶۴۹۵۰۳۴ - ۶۶۴۱۲۰۷۸ - ۶۶۹۶۱۲۸۶

فروشگاه مرکزی: تقاطع خیابان منیری جاوید و شهدای ژاندارمری، پلاک ۵۹

تلفن: ۶۶۴۸۶۸۷۴ - ۶۶۴۰۹۴۲۲

www.majdlaw.com

E-mail: info@majdlaw.com

کانال رسمی انتشارات مجد در تلگرام: @majdlaw

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه ای بر حکومتداری اسلامی
۲۱	فصل اول: آراء اندیشمندان اسلامی متقدم
۲۱	مبحث اول: حقوق عمومی در اندیشه فارابی (۳۳۹-۲۵۵)
۲۲	مقدمه
۲۳	۱. غایت دولت
۲۳	۱.۱. غایت نهایی (سعادت قصوی)
۲۴	۲. غایت نزدیک تر (مدینه فاضله)
۲۵	۲.۱. موانع در پیی به دینه فاضله
۲۵	۱.۲. سهل نسبت به سعادت
۲۷	۲.۲. عمل نکردن به علم
۲۸	۳. کارکرد دولت
۲۸	۱.۳. هدایت و فرهنگ ساز
۳۰	۲.۳. تعاون اجتماعی
۳۱	۴. نهاد دولت
۳۱	۱.۴. اختصاص حاکمیت به خداوند
۴۲	۵. جایگاه مردم و نحوه نظارت آنها نسبت به دولت
۴۶	جمع بندی
۴۷	منابع و ارجاعات
۴۸	مبحث دوم: حقوق عمومی در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی (۶۵۳-۵۷۹)
۴۹	مقدمه
۵۱	۱. حکومت مطلوب: مدینه فاضله
۵۵	۲. دولت و حکومت
۶۰	۳. قانون
۶۱	جمع بندی
۶۲	منابع و ارجاعات
۶۴	مبحث سوم: اندیشه های حقوق عمومی در اندیشه ابن خلدون (۸۰۸-۷۳۲)
۶۵	مقدمه
۶۸	۱. مفاهیم کلیدی در اندیشه ابن خلدون
۶۸	۱.۱. عصیت

۶۹	۲.۱. عمران
۷۰	۲. مشروعیت و غایت دولت
۷۳	۳. ساخت و عناصر دولت
۷۴	۴. انواع دولتها و سقوط آنها
۷۶	جمع بندی
۷۶	منابع و ارجاعات
۷۹	فصل دوم: آراء اندیشمندان اسلامی معاصر
۷۹	مبحث اول: حقوق عمومی در اندیشه آخوند خراسانی (۱۳۲۹-۱۲۵۵)
۸۰	مقدمه
۸۲	۱. پیشینه و بایسته های اندیشه آخوند
۸۶	۲. مبانی نظام حقوقی و الگوی حکومتی
۸۹	۱. نظام های حکومتی در نظام اسلامی
۹۱	۱.۱. ق. مقدمات
۹۴	۲.۳. ق. مجریه
۹۵	۳.۳. ق. قضائیه
۹۷	جمع بندی
۹۸	منابع و ارجاعات
۱۰۰	مبحث دوم: حقوق عمومی در اندیشه میرزای نائینی (۱۳۵۵-۱۲۷۶)
۱۰۱	مقدمه
۱۰۴	۱. ضرورت، هدف و وظایف حکومت
۱۰۵	۲. انواع حکومت
۱۰۵	۱.۲. حکومت تملیکیه
۱۰۵	۲.۲. حکومت ولایتیه
۱۰۶	۳. وجوب حکومت مشروطه
۱۰۷	۴. مشروعیت حکومت مشروطه
۱۰۸	۱.۴. دلایل مشروعیت
۱۱۰	۲.۴. ارکان، پایه ها و ابزارهای اعمال حکومت مشروطه
۱۱۱	۵. قانون اساسی و تقنین
۱۱۴	۶. مجلس شورا
۱۱۴	۱.۶. ضرورت تأسیس مجلس شورا
۱۱۴	۲.۶. مشروعیت مجلس شورا
۱۱۶	۳.۶. حدود و ثغور اختیارات مجلس

۱۱۷.....	۴۶. ویژگی‌های نمایندگان
۱۱۷.....	۵۶. حضور هیأت نظارت مجتهدان در مجلس نمایندگان
۱۱۸.....	۷. تفکیک قوا
۱۲۰.....	جمع‌بندی
۱۲۱.....	منابع و ارجاعات
۱۲۳.....	مبحث سوم: حقوق عمومی در اندیشه رشیدرضا (۱۲۸۲-۱۳۵۴)
۱۲۴.....	مقدمه
۱۲۵.....	۱. چارچوب فکری
۱۲۶.....	۲. نیرپذیری از اندیشه‌های عبده و سیدجمال
۱۲۸.....	۳. نیرات رشیدرضا در رابطه با حکومت اسلامی
۱۲۸.....	۱.۳. مذاکره آرائی، حکومت اسلامی (خلافت)
۱۳۰.....	۲.۳. گوی، سنهادهی دولت
۱۳۲.....	جمع بندی
۱۳۳.....	منابع و ارجاعات
۱۳۶.....	مبحث چهارم: حقوق عمومی در اندیشه مطهری (۱۳۲۹-۱۳۹۹)
۱۳۷.....	مقدمه
۱۳۷.....	۱. چارچوب نظری
۱۳۸.....	۲. تعریف حکومت
۱۳۹.....	۳. تعریف ملت
۱۴۰.....	۴. مبنای دولت
۱۴۱.....	۵. ماهیت دولت
۱۴۱.....	۶. ضرورت وجود دولت
۱۴۳.....	۷. ویژگی‌ها و چارچوب دولت خوب
۱۴۴.....	۸. جایگاه مردم نسبت به دولت
۱۴۷.....	۹. آزادی
۱۴۹.....	۱۰. روابط بین‌المللی
۱۵۲.....	۱۱. وضعیت اضطراری
۱۵۳.....	۱۲. حکومت دینی
۱۵۶.....	جمع‌بندی
۱۵۷.....	منابع و ارجاعات
۱۵۸.....	مبحث پنجم: حقوق عمومی در اندیشه‌ی منتظری نجف‌آبادی (۱۳۴۱-۱۴۳۰)
۱۵۹.....	مقدمه

۱. مبانی ضرورت دولت..... ۱۶۱
۲. ضرورت حکومت اسلامی..... ۱۶۲
۳. ویژگی های دولت مشروع..... ۱۶۵
۴. اشکال حکومت های موجود..... ۱۶۵
۵. وجوه تمایز حکومت اسلامی و دموکراسی..... ۱۶۶
۶. مشخصه های حکومت اسلامی..... ۱۶۷
۷. شرایط حاکم اسلامی..... ۱۶۷
۸. کیفیت تعیین حاکم..... ۱۶۸
۹. نقد رهبری شورایی..... ۱۷۸
۱۰. تکلیف امت و امام در خصوص تولی امر..... ۱۷۸
۱۱. تکالیف دولت..... ۱۷۹
۱۲. وظائف حاکم اسلامی..... ۱۸۰
۱۳. فوای اعمال حکومت..... ۱۸۱
۱۴. تحقق اهداف اسلام..... ۱۸۱
۱۵. اعلام بهاد تدابیر..... ۱۸۱
۱۶. نقش مردم در حکومت اسلامی..... ۱۸۲
- ۱.۱۶. مشروعیت بخشی به حکومت..... ۱۸۲
- ۲.۱۶. مشورت دادن به حکام..... ۱۸۳
- ۳.۱۶. نظارت بر حکومت..... ۱۸۳
- ۴.۱۶. قیام علیه حاکم ظالم..... ۱۸۳
- جمع بندی..... ۱۸۵
- منابع و ارجاعات..... ۱۸۶
- مبحث ششم: حقوق عمومی در اندیشه سید محمد باقر (۱۴۰۰-۱۳۵۳)..... ۱۸۷
- مقدمه..... ۱۸۸
۱. معنا و مفهوم دولت و حکومت..... ۱۸۹
۲. خاستگاه و ریشه تاریخی، اجتماعی و دینی دولت..... ۱۹۲
۳. انواع دولت و حکومت..... ۱۹۴
- ۱.۳. دولت مبتنی بر مبنای فکری متضاد با اسلام..... ۱۹۴
- ۲.۳. دولت فاقد مبنای فکری..... ۱۹۵
- ۳.۳. دولت اسلامی..... ۱۹۶
۴. ویژگی های خاص دولت و حکومت اسلامی..... ۱۹۸
- ۱.۴. احاطه قانون گذار بر همه تخصص ها..... ۱۹۹

۲۰۰.....	۲.۴. توانایی بر ایجاد ارزش‌های اخلاقی.....
۲۰۱.....	۳.۴. توانایی تغییر به سمت وضع مطلوب.....
۲۰۲.....	۴.۴. عدم وابستگی نظام اسلامی به عامل اقتصادی.....
۲۰۳.....	۵.۴. ثبات و استواری در نظام اسلامی.....
۲۰۶.....	۵. حدود وظایف و اختیارات دولت و حکومت اسلامی.....
۲۰۷.....	۱.۵. وضع قوانین و سیاست‌های عمومی در منطقه الفراغ.....
۲۰۹.....	۲.۵. تأمین اجتماعی.....
۲۰۹.....	۳.۵. توازن اجتماعی.....
۲۱۰.....	۱.۱. مراقبت از بخش عمومی.....
۲۱۱.....	جمع‌بندی.....
۲۱۲.....	منابع و ارجاعات.....

مقدمه ای بر حکومتداری اسلامی

اگر حقوق عمومی را با مفهوم نهادی و کارکردی در نظر بگیریم که ناظر است به مسئله امر عمومی برای تأمین مصالح عامه توسط دولت، گهگاهی برخی روشنفکران مطرح می‌کنند که در اسلام الگویی از حکومتداری و حقوق عمومی وجود ندارد و حتی اگر انگاره‌هایی وجود دارد آنقدر انسجام ندارد تا بتوان صحبت از الگویی در حکومتداری کرد در حالی که ورود اجمالی به مباحث اسلامی نشان می‌دهد که الگوهای متعددی برای حکومتداری در اسلام مبنای نظام حقوقی در اسلام و احکام اجتماعی آن وجود دارد و انکار وجود الگو ناشی از جهل به موضوع بوده، یا ناشی از غرض ورزی جهت نفی واقعیت. اگر بخواهیم پاسخ این جایی به این سوال بدهیم که «آیا در اسلام الگویی از حکومتداری حقوق عمومی وجود دارد؟» ناگزیر هستیم که در دو سطح به ارایه پاسخ بپردازیم:

سطح اول: الزاماتی وجود دارد که اسلام را ناگزیر از حکومت می‌کند.

علامه طباطبایی (ره) به عنوان یک مفسر بزرگ با استناد به آیه: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَرِیمُ وَ لَكِنْ أَكْثَرُ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» (روم: ۳۰)، لزوم دولت اسلامی را ذیل «مسئله ولایت و زعامت» اثبات می‌کند و در توضیح آن، یادآور می‌شود: «در این همین اصل کلی (پایه اسلام روی فطرت گذاشته شده است) احکام ضروری فطرت در اسلام امضا شده و یکی از ضروریات و واضحات احکام فطرت به معنایی که بیان کرده‌ام، همان مسئله ولایت است و به واسطه نهایت وضوح مطلب بوده که در زمان حیات رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و خاصه پس از هجرت به اینکه همه طرق و شعب ولایت از قبیل اداره امور مردم و نصب ولایت و قضاوت و اداره صدقات و اوقاف و تعلیم و تربیت عمومی و ارسال مبلغین و غیر آنها عملی می‌شد مسلمین از اصل لزوم این معنا، سوالی نکردند به این که از بسیاری از امور غیرمهمه مانند حیض و اهله و انفاق سوال شده و آیاتی از قرآنی کریم در خصوص آنها موجود است و هم چنین جریان واقعه سقیفه بهترین گواه این مطلب است. در روز رحلت که هنوز جسد مقدس رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) به خاک سپرده نشده بود، عده ای از مهاجرین و انصار صحابه، جسد مقدس را رها کرده و در سقیفه بنی ساعده برای انتخاب خلیفه تجمع کردند و طرحهای بسیار ریخته، پیشنهاد می-

کردند. یکی می گفت: از ما یک امیر و از شما یک امیر و هم چنین در میان همه این گویندگان کسی پیدا نشد که بگوید اصل انتصاب خلیفه لزوم ندارد یا دلیلی به لزومش نداریم و البته وجهی جز این نداشت که همه با فطرت خود درک می کردند که چرخ جامعه اسامی برگردانندهای خود به خود گردش نخواهد کرد و دین اسلام این معنا را که در میان مسلمین باید حکومتی وجود داشته باشد امضای قطعی نموده است. دلیل دیگر، آیه شریفه «وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ» (آل عمران: ۱۴۴) از دیدگاه اسباب نزول، مسلم است که آیه شریفه در خصوص واقعه احد و هزیمت یافتن مسلمانان نازل گردیده است بر اثر صدمه ناگاهی که روز احد از ناحیه دشمن به شخص رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) وارد آمد دفعتاً شیوع یافت که محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) کشته شد و در دنبال همین شایعه لشکر اسام جز معدودی به این عذر که پس از کشته شدن رسول اکرم موجبی برای ادامه جنگ نیست، دست از قتال کشیده و منهزم شده، بارها بر قرار ترجیح دادند. خدای متعال آیه شریفه را در این خصوص نازل فرمود، مسلمانان مخاطب نموده و جهت هزیمتی که یافتند مورد ملامت، مذمت و توبیخ قرار داده، می فرمودند: محمد پیامبری است مانند پیامبران دیگری که پیش از وی آمده و دعوت کرده، سپردند و کشته شدند. وی نیز گذرا بوده و همیشه میان شما نخواهد بود و دین نیز دین خداست، نباید محمد که با از میان رفتن وی از میان برود، او فقط سمت وساطت و رسالت را دارد، آیا اگر روزی بمیرد یا کشته شود از دین روی گردان خواهید شد؟ چنان که معلوم است، جماعت در این هزیمت به پرستش بتها برگشتند و مثال نماز و روزه را رد نکردند، تنها چیزی که گفتند این بود که پس از کشته شدن رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) دیگر برای چه جنگ نماییم یعنی اگر فرائض دین را که نیازمند به سازمان اداره کننده تشکیل است و در زمان حیات رسول اکرم بوده می-خواستند پس از وس ترک نمایند، خدای متعال در خصوص همین سخت توبخ و ملامتشان می نماید...»^۱ امام خمینی (ره) در کتاب ولایت فقیه با استناد به ماهیت و رسالت احکام اسلامی نیز بر ضرورت وجود دولت اسلامی و داشتن الگویی برای حکمرانی صحنه نهاده و توضیح می دهد: «دلیل دیگر بر لزوم تشکیل حکومت، ماهیت و کیفیت قوانین اسلام (احکام شرع) است. ماهیت و کیفیت این قوانین می رساند که برای تکوین یک دولت و برای اداره سیاسی و اقتصادی و فرهنگی جامعه تشریع گشته است:

۱ - طباطبائی، محمدحسین، بررسی های اسلامی، به کوشش سیدهادی خسروشاهی، بوستان کتاب قم، جلد اول، ص ۱۶۹-۱۷۰.

اولاً، احکام شرع حاوی قوانین و مقررات متنوعی است که یک نظام کلی اجتماعی را می‌سازد. در این نظام حقوقی هر چه بشر نیاز دارد فراهم آمده است: از طرز معاشرت با همسایه و اولاد و عشیره و قوم و خویش و هم‌شهری و امور خصوصی و زندگی زناشویی گرفته، تا مقررات مربوط به جنگ و صلح و مراوده با سایر ملل؛ از قوانین جزایی تا حقوق تجارت و صنعت و کشاورزی. برای قبل از انجام نکاح و انعقاد نطفه قانون دارد و دستور می‌دهد که نکاح چگونه صورت بگیرد، و خوراک انسان در آن هنگام یا موقع انعقاد نطفه چه باشد، در دوره شیر خواری چه وظایفی بر عهده پدر و مادر است و بچه چگونه باید تربیت شود. سلوک مرد و زن با همدیگر و با فرزندان چه گونه باشد. برای همه این مراحل دستور و قانون دارد تا انسان تربیت کند انسان کامل و فاضل، انسانی که قانون متحرک و مجسم است، و محری داوطلب و خودکار قانون است. معلوم است که اسلام تا چه حد به حکومت و روش سیاسی و اقتصادی جامعه اهتمام می‌ورزد تا همه شرایط به خدمت تربیت انسان مهذب و با فضیلت در آید. قرآن مجید و سنت، شامل همه دستورات و احکامی است که بشر را به سعادت و کمال خود احتیاج دارد. در کافی فصلی است به عنوان «تمام احتیاجات مردم در کتاب و سنت بیان شده است»، و «کتاب» یعنی قرآن، «تبیان کل شیء» است، روشن‌گر همه چیز و همه امور است. امام سوگند یاد می‌کند (طبق روایات) که تمام آن چه ملت احتیاج دارد در کتاب و سنت هست، و در این شکی نیست. ثانیاً، با دقت در ماهیت و کیفیت احکام شرع در پی یابیم که اجرای آنها و عمل به آنها مستلزم تشکیل حکومت است؛ و بدون تأسیس یک دستگاه عظیم و پهن‌آور اجرا و اداره نمی‌توان به وظیفه اجرای احکام الهی عمل کرد. نکته نابل توجه این است که این ضرورت حکومت نه تنها فقه سیاسی، بلکه فقه حکومتی را برای تدبیر امر عمومی، ایجاد کرده است. فقه حکومتی فراتر از دولت، به ساماندهی و مدیریت اجتماعی جامعه بر اساس لزوم یک حکومت اسلامی می‌پردازد که موظف به تأمین مصالح افلاک جامعه است. به عبارت دیگر «مطابق این نگرش، در مباحث فقهی و بیان افعال ممکن، می‌بایست انسان‌ها به عنوان فردی از شهروندان حکومت اسلامی در نظر گرفته شوند، نه به عنوان مکلفی جدا از اجتماع و حکومت. لذا فقه حکومتی نه به عنوان بخشی از فقه، بلکه به معنای نگرش حاکم بر کل فقه بوده و استنباط‌های فقهی می‌بایست بر اساس فقه اداره نظام سیاسی بوده و تمامی ابواب فقه ناظر به اداره کشور باشد.»^۱

۱- مصطفوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۷)، ولایت فقیه؛ ج ۷، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، صص ۲۸-

۲- ایزدهی، سیدسجاد (۱۳۹۴)، ماهیت فقه سیاسی، فصلنامه حقوق اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۴۴، بهار، ص ۱۵۹.

سطح دوم: سازوکارهای اعمال حکومت در نظام اسلامی هم مشخص شده است. در واقع سطح دوم ناظر به سازوکارهایی است که از احکام یک الگوی حکومتداری درست کرده و برای تحقق آن، دولت را در رهبری یک امام با ویژگی علم و مدیریت و عدالت قرار داده و ساختار زیر مجموعه آنرا عمدتاً به سه بخش تقنین (تفریع اصول، برنامه‌ریزی جهت اجرا و احکام حکومتی)، قضا (فصل خصومت و تحقق عدالت) و اجرا (حسبه) در کنار عنصر مردم جهت کنترل قدرت از طریق امر به معروف و نهی از منکر و خیرخواهی (النصيحة لائمة المسلمين) برای تحقق دستورات شریعت بکار گرفته است.

غالب اندیشمندان اسلامی با پذیرش اجماعی و فرض سطح اول، بر سطح دوم متمرکز شده و نه‌آمی رای تنظیم ساختار درونی قدرت و نسبت آن با عنصر مردم (امت، جامعه اسلامی، ارایه داده‌اند. البته کلیات مشترکی وجود دارد ولی برداشت‌ها در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت موجب تفاوت‌های قابل توجهی شده است.

آنچه در بخشی از جلد اول و در تمام جلد دوم «**اندیشه‌های حقوق عمومی**» آمده است بر این مدعای صحیح می‌باشد که اندیشمندان متعدد اسلامی چه از قسم متکلمین و چه فقها، بر اینکه در اسلام الگوی حکومتداری وجود دارد که پاسخگوی اقتضائات جامعه انسانی اعم از مسلمان و غیر مسلمان است و می‌تواند به مهندسی جامعه بپردازد اجماع دارند و همه آنها به نحوی کوشش می‌کنند. قرائتی از این الگو را ارایه دهند هرچند از اصول کلی واحد و مشابهی بهره می‌برند.

در این جلد با تمرکز بر اندیشه اندیشندان اسلامی و با همت برخی از دانشجویان علاقه‌مند به حقوق عمومی که از حقوق عمومی آنان را رونمای آن، که سنت حقوقی و اصول کلی آنرا با توجه به مبانی و مباحث «حقوق عمومی» را اسلام» نیز فراگرفته‌اند به بررسی اندیشه‌های فارابی، خواجه نصیرالدین طوسی، ابن عربین، آخوند خراسانی، میرزای نائینی، شیخ رشید رضا، استاد مطهری، آیت الله منتظری و آیت الله محمدباقر صدر پرداخته‌ایم.^۱ در این راستا دو بخش کلی را در نظر گرفتیم که شامل اندیشمندان متقدم و متاخر (معاصر) است. در هر بخش جهت طرح نظرات هر اندیشمند به ترتیب تاریخی، مبحثی را در نظر گرفته‌ایم که در آن گفتار سعی شده اندیشه‌های حقوق عمومی از منظر وی طرح و ارایه گردد.

در مبحث اول از بخش اول به تبیین و تحلیل اندیشه **ابونصر محمد بن محمد فارابی** از بزرگترین فلاسفه و دانشمندان ایرانی عصر طلایی اسلام می‌پردازیم. مبتنی بر

۱- در جلد اول نیز حقوق عمومی در اندیشه برخی از اندیشمندان اسلامی شامل غزالی، ماوردی و علامه جعفری تبریزی طرح و بحث شد.

مبانی نظری فارابی می‌توان گفت، حقوق عمومی، علمی است که به کارکرد و کارویژه دولت می‌پردازد، دولتی که غایت آن تأمین سعادت کامل برای بشر است. این سعادت محدود به سعادت دنیایی نمی‌شود؛ بلکه تمام ابعاد مادی و معنوی آن را در برمی‌گیرد. دولتی که در آن انبیاء، ائمه (علیهم‌السلام) و فقها حکمرانی می‌کنند. همچنین کارکرد این دولت، آشنا کردن مردم باسعادت از طریق آموزش، برانگیختن آن‌ها برای حرکت و ایجاد زمینه‌های لازم برای تعاون اجتماعی است تا این افراد به‌صورت ارادی در تنها مسیر دستیابی به سعادت، یعنی تعاون اجتماعی، قرار گرفته و به سعادت قصوای خود دست یابند.

در مبحث دوم از بخش اول به تبیین و تحلیل اندیشه **ابو جعفر محمد بن محمد بن حسن داری** مشهور به خواجه نصیرالدین، فیلسوف، متکلم، فقیه، ستاره‌شناس، ریاضی-دان، منجم، پزشک و معمار می‌پردازیم. «خیر عمومی» مفهوم پیشنهادی وی برای ایجاد عدالت و در راستای ایجاد مدینه فاضله است. تعریف مدینه فاضله از نظر خواجه این است که مدینه فاضله، اجتماع افراد است که همه آن‌ها عزم و اهدافشان بر فراهم آوردن خیرات و استفاده از آن‌هاست. بدین ترتیب دولتی لازم است که نظامی عادلانه در جامعه را مستقر و از آن صیانت کند. چنین دولتی با ریاستی حاصل می‌شود که واجد شرایطی از جمله همت بلند، متانت رأی، داشتن ثروت و امکانات لازم و همکاران شایسته و با کفایت باشد، و همه اینها نیز برای برقراری همان نظم عادلانه است که از طریق قانون محقق و حاکم باید اجرای آنرا تضمین کند تا هر فرد بر اساس استحقاقی که دارد از منابع بهره‌مند، دارای زندگی خوب و البته در معرض حرص و تجار دگرگانی قرار نگیرد.

در مبحث سوم از بخش اول به تبیین و تحلیل اندیشه **وزید عبدالرحمن بن محمد بن خلدون خضرمی معروف به «ابن خلدون»**، فیلسوف، تاریخ‌نگار، جامعه‌شناس، اقتصاد، مردم‌شناس و سیاست‌مدار می‌پردازیم. وی عمدتاً به عوامل و ماحب اثر شاخص «العبر» شناخته می‌شود. وی در کتاب یادشده و البته در سایر آثار اندیشه‌هایش، با مطالعه تاریخ سرزمین‌های اسلامی، مغرب و مشرق زمین، به تبیین چگونگی شکل‌گیری و زوال جوامع و دولت‌ها پرداخته و شاخصی کتاب وی به همین تحلیل‌های عینی است که خود او از آن تحت عنوان «علم عمران» یاد می‌کند. از این نظر می‌توان گفت وی در مطالعات جامعه‌شناسی حقوق عمومی، سهمی ویژه و متقدم از جامعه‌شناسان بزرگی همانند آگوست کنت - چهارصد سال بعد از ابن خلدون به عنوان پدر جامعه‌شناسی معرفی شده است - دارد. او برای تحلیل شکل‌گیری و پایداری یک دولت از عنصر عصیبت و رفاه در ساختار جوامع بنوی و شهرنشینی به نحوی منطقی و بدیع بهره‌می‌برد.

در مبحث اول از بخش دوم به تبیین و تحلیل اندیشه ملامحمد کاظم خراسانی معروف به آخوند خراسانی و صاحب کفایه، یکی از برجسته ترین فقهای سیاستمدار و مراجع تقلید می پردازیم. وی از جمله مهم ترین اندیشمندان دینی نهضت مشروطه و یکی از آیات عظام ثلاث این دوره شناخته می شود. با توجه به نقش پررنگ اجتماعی این مرجع دینی و شکل گیری اندیشه های فقهی ایشان در بستر شکل گیری نهضت مشروطه و پایه ریزی نظام حقوقی جدید در ایران می توان گفت مکتب اندیشه ای آخوند به مثابه اولین مواجهه فقیهان مدرسه نجف با اندیشه تجدد و مردم سالاری، توانایی پاسخ به پرسش های حقوق عمومی را دارد. چرا که ایشان به ناچار مطابق با مقتضیات زمانی خویش، مبانی فقهی و فنی را در قالب آثار مختلفی از جمله کتب فقهی، نامه ها، اعلامی ها، تلگرام ها و ... با هدف پاسخ گویی به مسائل بنیادینی از جمله مبنا و ساختار نظام حاکم و موضوعات دیگری که در دایره موضوعات حقوق عمومی قرار می گیرد ارائه نموده است. در اندیشه های آخوند موری ترین بحث، مبانی نظام حقوقی و الگوی حکومتی کشور بوده که ایشان با تأکید بر رذلت مطلقه خداوند و تبیین نقش جانشینان ذیل مسئله نیابت، ولایت عامه را پذیرفته و در همین رو، نظام سیاسی اسلام را بر اساس نظام امامت و ولایت استوار می داند.

در مبحث دوم از بخش دوم به تبیین و تحلیل اندیشه میرزا حسین نائینی، شیخ الاسلام محمدحسین غروی نائینی و رچهری اصفهانی از مراجع تقلید شیعه در نجف می پردازیم. وی در میان علمای عصر مشروطه در زمره اندیشمندانی قرار دارد که به واسطه نظریه پردازی هایش پیرامون ماهیت و مشروعیت حکومت، اهداف و غایات و نهادها و ساختارهای حکومت از جایگاه والایی در شکل گیری نظام حکومتی مشروطه برخوردار است. وی همانند سایر دوستانش همانند سید جمال الدین اسدآبادی و میرزای شیرازی از جمله علمایی است که در عصر مشروطه راجع به شناخت اسلام و دفاع از حکومت مشروطه به نظریه پردازی پرداخته است. در اندیشه نائینی، مشروعیت حکومت مشروطه بر مبنای «نیابت عام فقها»، «وجوب نهی از منکر» و «لزوم تحدید غاصب» استوار است و بر اساس این مبانی می توان گفت که وجوب نظریه پردازی پیرامون حکومت مشروطه به جهت مقابله با حکومت استبدادی است و حکومت مشروطه مطلوب نهایی او نیست بلکه بر اساس واقعیت های عصر و از باب «دفع افسد به فاسد» از مشروطه دفاع می کند.

در مبحث سوم از بخش دوم به تبیین و تحلیل اندیشه شیخ محمد رشید رضا از اصلاح طلبان اولیه اسلام گرایی سلفی و موثر بر شکل گیری اخوان المسلمین می پردازیم. وی به تبع علمای دیگر اسلامی آن عصر، به ارائه نظرات و آراء خویش در رابطه با حقوق

عمومی و همچنین دولت و ساختار مطلوب آن نموده و پس از سقوط دولت عثمانی، از نظریه «خلافت» به «حکومت اسلامی» تغییر رای داد؛ بنابراین وی با کنار گذاشتن خلافت، «خلافت بالفعل» را مطرح کرده و آن را تحت عنوان «امامت الضروره» نظریه پردازی کرد.

در مبحث چهارم از بخش دوم به تبیین و تحلیل اندیشه مرتضی مطهری، متکلم، مفسر، مصلح اجتماعی، و استاد دانشگاه تهران می‌پردازیم. وی از آن جهت که به طور گسترده به مباحث علوم انسانی اسلامی پرداخته و از سویی در زمانی قرار گرفت که چالش حکومت به عنوان یک مساله طرح شد، توانست با بهره‌گیری از اشرافی که به فلسفه و مبانی کلاسیک غربی داشت پاسخ‌هایی عمیق و منطقی به مسائل اجتماعی بویژه انقلابیون ارائه دهد. نتیجه او از اندیشمندان برجسته‌ی نظام جمهوری اسلامی محسوب می‌گردد. و معتقد است که دولت امری ضروری است و اسلام برای دولت الگو دارد و رسالت اصلی این دولت امرای احکام اسلامی است. این احکام بطور کلی می‌خواهد از جامعه در برابر دشمن دفاع کرده، حفظ امنیت داخلی و اجرای عدالت وضع قانون و ... بپردازد تا دولتی خوب را در عرصه داخلی و بین‌المللی ایجاد کند. بنابراین نگاه دینی حکومت طریقت داشته و حاکم اسلامی نباید به عنوان یک ابزار رسیدن به عدالت از بهره برد و تنها از آن جهت که مقدمه‌ای بر احکام الهی واجب است از اهمیت بالایی برخوردار می‌شود.

در مبحث پنجم از بخش دوم به تبیین و تحلیل اندیشه حسینعلی منتظری نجف-آبادی از فقه‌های بنام متأخر، رئیس مجلس خبرگان قانون اساسی، قائم مقام رهبری و صاحب اثر «دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الاسلامیة» که بررسی‌های فقهی جدی و مفصل در فقه سیاسی در چهار جلد ارائه می‌کند می‌پردازیم. وی ضمن بیان ادله‌ی عقلی و نقلی، تنها حکومت مشروع را حکومتی می‌داند که بر اساس شارع مقدس شکل گرفته و امام معصوم علیه‌السلام یا فقیه جامع‌الشرايط، حاکم آن باشد. انتظار او به عنوان اولین فقیه‌ی که نظریه نخب را مطرح می‌کند، بر ادله نصب عام فقها برای زمان غیبت معصوم علیه‌السلام که نظر فقه‌های امامیه است، خدشه وارد است و تنها راه انتخاب والی و زمامدار مشروع در دوره غیبت معصوم علیه‌السلام بر اساس نظریه نخب-انتخاب مسلمانان است. البته مسلمانان، شرعاً مکلف به انتخاب یک فقیه جامع‌الشرايط به عنوان حاکم خود هستند و کارکرد اصلی حکومت، تمشیت امور دین و دنیای مردم در راستای تحقق اهداف شارع مقدس است که در عبارت «حراسه الدین و سیاسه الدنیا» خلاصه می‌شود.

در مبحث ششم از بخش دوم به تبیین و تحلیل اندیشه شهید سید محمد باقر صدر از اصولیون و فقه‌های بنام در فقه سیاسی و اقتصادی می‌پردازیم. او یکی از اندیشمندان اسلامی و نوانگ عصر معاصر است که در خصوص دولت و حکومت اسلامی و به تبع آن حقوق عمومی نظریه‌ای خاص و بدیع دارد و در همین راستا نیز پیش نویسی، مملوء از ظرافت‌های فقهی - حقوقی تنظیم و در اختیار مجلس خبرگان قانون اساسی جمهوری اسلامی قرار می‌دهد. او بر این باور است که تمامی عرصه‌ها و ساختارهای نظام اجتماعی باید بر اساس احکام اسلام باشد. در همین راستا شهید صدر (ره) نظریه منطقه‌الفراغ و نظارت فقها در عصر غیبت را بنیان می‌نهد. بدین صورت که هر نوع قانون‌گذاری و وضع مقررات در اختیار حاکم اسلامی است و باید بر پایه شاخصه‌ها و عناصر استخراج شده از احکام ثابت شریعت و با توجه به اقتضائات زمانی صورت گیرد و در این میان فقها ناظر بر این تطبیق خواهند بود.

مجموع این مباحث نه‌گانه، یک پیام جدی دارد و آن اینکه اندیشمندان اسلامی بر اینکه اسلام الگوی حاکمیت است، دولت دارد که نتیجه آن اصلاح‌گری امور و استقرار سعادت ملت و جامعه است اجماع دارند و به همین دلیل از آموزه‌های اسلامی برای طراحی ساختارها و ارایه خطوط اجرایی استفاده می‌کنند. مطالعه این الگوها از آن جهت که نظام حقوق عمومی ایران از عصر مشروطه تاکنون با موازات دینی و برداشت‌های دینی از قدرت و مشروعه‌خواهی ممزوج است اهمیت سوچانی پیدا می‌کند چراکه حقوق عمومی در بستر زمان و مکان معنا پیدا کرده و بصورت تاریخی رشد و توسعه پیدا می‌کند. در نتیجه ترویج مفاهیم، اصول و سازوکارهایی که ترجمه‌ای هستند و ارتباطی با نظام حقوقی ما ندارند و یا غالباً بصورت تک نسخه‌ای تمام سنت موجود را از بین می‌کنند، نه تنها بی‌فایده، بلکه خطرناک و تجاوزکارانه است.

در نتیجه در درس «حقوق عمومی در اسلام» که از سروس‌زمام دوره کارشناسی ارشد حقوق عمومی است، دانشجو همانقدر که با کلیات مباحث و ادعای ساختارهای اسلامی دولت و حکومتداری باید آشنا شود، لازم است جلوه‌ها و قرائت‌های هر یک از این مباحث را در نظریات اندیشمندان متعدد نیز مطالعه کند چرا که اجمال و فصول مشترک

۱- بویژه پس از متمم قانون اساسی که قانون اساسی ۱۳۸۵ مشروطه را از جهت متعددی بهبود و معنادار کرد. در این میان اصول اول و دوم جایگاه بسزایی در دینی کردن دولت دارند که با ابتکار شهید شیخ فضل‌الله نوری (۱۲۵۹-۱۳۲۷ق) در ابتدای متمم قرار گرفتند. اصل اول، دین و مذهب رسمی را معرفی می‌کند و اصل دوم که از آن به اصل طراز نیز تعبیر می‌شود سازوکار تضمین مشروعه‌خواهی است. در تصویب اصل دوم، کوشش‌های آخوند خراسانی و شیخ عبدالله مازندرانی نیز بسیار ارزنده بود.

مباحث، نمی‌تواند به ظرافت‌های نظری و ابعاد تحلیلی موضوعات اشاره کند و این همان تلاش‌هایی است که هر اندیشمند را متمایز از دیگر نظریه‌پردازان اسلامی قرار داده و مطالعه تطبیقی این اندیشه‌ها برای هر محقق، افقی جدید در حقوق عمومی بر مبنای آموزه‌های اسلامی باز می‌کند. اثر پیش رو نیز در همین راستا تنظیم شده تا خدمتی هر چند کوچک به جامعه بزرگ حقوق عمومی کشور باشد. خدمتی که با تلاش گروهی به ثمر رسیده و مجدداً همانند جلد اول، آقای علی ربیع‌زاده، دانشجوی پر تلاش دوره دکتری حقوق عمومی در نظم و نسق دادن به مباحث مطروحه، کمک شایانی را مصروف داشته و آقای دکتر محمد عباس حسینی نیک، مدیر انتشارات مجد در طبع آن کما فی السابق، از هیچ تلاشی دریغ نکرده است. از همه ایشان و همچنین سایر همکارانی که موجبات نشر این اثر را فراهم کردند صمیمانه تشکر و از محققان و فرهیختگان مرتبط با مباحث پیش‌رو، خواهشمندم نکات سود را جهت ارتقاء این اثر در چاپ‌های آتی با اینجانب در میان بگذارند.

سید محمد مهدی غمامی

بهار ۱۳۹۷